

הסמל מגן דוד באמנות היהודית הקדומה

שמואל גבעון

בעשרות השנים האחרונות נחשפו בארץ ישראל בתי כנסת רבים מתקופת המשנה והתלמוד, שבהם התגלו עיטורים העשויים בצורת המגן דוד. כמו כן התגלו עיטורים בדמות המגן דוד על גבי קירות של קברים ועל גבי נרות חרס השייכים כולם לתקופת המשנה והתלמוד. באותו הזמן נזכר המונח 'המגן דוד' בתלמוד כברכה. הוא נזכר אף בתפילות. והופיע גם על גבי מזוזות וקערות השבעה מארץ ישראל ומבבל. הממצאים הללו, שמקורם מתקופת המשנה והתלמוד, לא היו מוכרים לחוקרים בעבר, ולפיכך אין התייחסות למגן דוד כסמל חזותי יהודי קדום, שהייתה לו משמעות מיוחדת בעיני היהודים באותה העת. נראה, שעל פי כל הממצאים מתקופת המשנה והתלמוד ומימי הביניים הייתה למגן דוד משמעות מיוחדת בתרבות ובאמנות היהודית של תקופות אלו, עד שהפך לסמל המרכזי של התנועה הציונית ומדינת ישראל.¹

מבוא

הסמל מגן דוד הוא עיטור גיאומטרי העשוי משני משולשים שווים צלעות, המונחים זה על גבי זה כשמרכזיהם חופפים וכיוונם הפוך. בעשרות השנים האחרונות נחשפו בארץ ישראל בתי-כנסת מתקופת המשנה והתלמוד;² בריבים מהם התגלו עיטורים העשויים בצורת מגן דוד (המכונה גם בשם הקס גרמה). הממצאים האלו הבאים כולם מתקופת המשנה והתלמוד לא היו מוכרים לחוקרים בעבר, ולפיכך הם לא התייחסו למגן דוד כסמל חזותי יהודי קדום, שהייתה לו משמעות מיוחדת בעיני היהודים באותה העת. כך, למשל, סבורים רוב החוקרים, בעקבות מחקרו הראשוני של שלום (1948, 149–150; 1949, 143–144; תשס"ט, 53) כי המגן דוד אינו סמל יהודי כלל ועיקר. אולם דומה שמסקנתו של שלום נבעה מכך שבימיו לא היו מוכרים הממצאים מתקופת המשנה והתלמוד, במיוחד מאלו שנתגלו בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל. שלום מציין במאמריו רק את בית כנסת שנמצא בכפר נחום, ובו היה עיטור של מגן דוד, ואליו הוא מתייחס כממצא אקראי וחסר חשיבות לחלוטין. גם בספרו של מיכאל קוסטא (1990, 230), מופיע עיטור המגן דוד רק בשני בתי כנסת, זה שבכפר נחום וזה שבאשתמוע, וגם הוא לא מייחס להם חשיבות רבה. מחקרים אחרים אינם מזכירים כלל ועיקר את הופעות המגן דוד בבתי הכנסת הקדומים (לדוגמא: אזהרי והוך, תשס"ב; מישורי, 2003, 123–126). יתרה מזאת, מישורי, שאינו מציין בספרו אף לא בית-כנסת אחד שבו הופיע מגן דוד, כותב (בעקבות שלום) כי המגן דוד אינו סמל יהודי, ורק בקבלה המעשית שמימי הביניים הוא מתואר כסמל חזותי שמקורו בכלל בתרבויות הגויים.

תקצר היריעה מלתאר את כל המחקרים האחרים בנושא זה, שברובם אין התייחסות ההולמת את הממצאים החדשים שמתגלים מתקופת המשנה והתלמוד, כפי שיתוארו להלן.

¹ מאמר זה נכתב במסגרת מחקר שנערך במכללה באקדמית לחינוך תלפיות בשנת תשע"ג.

² עד לסוף שנות השמונים של המאה הקודמת, מתוארים בתי כנסת בארץ ישראל ובתפוצות במחקריהם של אילן, 1991; Levine, 1981. מאז מחקרים אלו נתגלו בתי-כנסת רבים אחרים, שתיאוריהם מצויים במאמרים המפורסמים בכתבי-עת שונים. אולם הממצאים מבתי-כנסת האלו לא נידונו במחקרים עיוניים בנושאי חתך שונים כמו לדוגמא חקר סמל מגן דוד.

חשוב לציין כי לאור כל הממצאים מתקופה זו ניתן להניח בוודאות, שלמגן דוד הייתה משמעות מיוחדת בתרבות ובאמנות היהודית של תקופה זו.

במחקר זה תובא סקירה היסטורית על הופעותיו של עיטור המגן דוד, מימי בית ראשון ושני, בהם כונה 'הקס גרמה', בשל היעדר מידע היסטורי או ארכיאולוגי, היכול לשפוך אור על משמעותו (רק מתקופת המשנה והתלמוד ניתן לה השם 'מגן דוד', על-פי אזכורו בתלמוד ובתפילות), דרך תקופת המשנה והתלמוד, ימי הביניים ועד לעת החדשה. במקביל יתוארו גם תולדות היהודים בחברות המורכבות של תקופת המשנה, התלמוד וימי הביניים, שחשיבותן רבה שכן, באשר היווצרותם של סמלים חזותיים קשורה ישירות לתרבות ולזמן בהם הם נוצרו. ויעשה ניסיון לענות על כמה שאלות כגון: מה הייתה משמעותו של סמל המגן דוד בתקופת המשנה והתלמוד ובימי הביניים? מה היו הנסיבות והתהליכים ההיסטוריים והחברתיים שהביאו לראייתו של המגן דוד בימי הביניים, כסמל חזותי יהודי לאומי של קהילות היהודים באירופה? ולבסוף מה הקשר בין הסמל החזותי העשוי בדמות 'המגן דוד' לבין דוד המלך?

המגן דוד והפנט גרמה

עיטור נוסף ששימש ככל הנראה כסמל חזותי מימי בית שני ותקופת המשנה והתלמוד ביחד עם המגן דוד, הוא הפנט גרמה (הכוכב המחומש, ראו קוסטא, 1990: פרקים ז וח; מילשטיין, חותם). כבר בתרבויות המזרח הקדום הופיע הפנט גרמה כצורת עיטור נפוצה למדי (קוסטא, 1990: 131–152; מילשטיין, חותם, 33–60). הפנט גרמה הופיעה לראשונה באמנות היהודית בתחילת ימי בית שני (המאות החמישית והרביעית לפנה"ס). אפשר שהושאלה מהתרבות ההלניסטית, שבה שימשה כסמל חזותי מגוון שהוטבע על מטבעות, על כלי חרס וכיוצא ב (קוסטא, 1990: 22 ואילך ואיורים ח-7, ח-8; Bocher, & Lipschits, 2013). היא מופיעה גם על גבי ידיעות קנקנים ובין צלעות הכוכב חרות בכתב עברי קדום השם "ירשלם" (=ירושלים), ואולי היה זה סמלה החזותי של ירושלים באותם הימים (אביגד, 1980, ציורים 54–56).

התקופה הבאה שבה מופיעה הפנט גרמה היא תקופת המשנה והתלמוד. היא נמצאה בשני בתי הכנסת קדומים בארץ ישראל, האחד בכפר נחום (אילן, 1991: 156–158), והשני בחורבת תלה (שם, 282), ומופיעה בתוך מדליונים עגולים, ביחד עם 'המגן דוד', עובדה המלמדת על התכונות המגוונות שהיו לצורה גיאומטרית זאת. הפנט גרמה, הכוכב בעל חמש הצלעות, מכונה באמנות היהודית "חותם שלמה", אגדה מספרת שלשלמה המלך הייתה טבעת שעליה חקוק השם המפורש, ובאמצעותה יכול היה לזמן שדים ולשלוט בהם (גיטין ס"ח, עא; יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ספר ח, 47; מילשטיין, חותם, 14 ואילך). על פי מדרש קדום, המלמד על הקשר בין הפנט גרמה לבין ההקס גרמה, הסמל החזותי בדמות ההקס גרמה עבר מדוד המלך לבנו שלמה, אך בשל צניעותו סירב שלמה לרשתו ובחר בסמל "נחות" יותר לשם כך הוריד ממנו צלע אחת, והסמל החזותי שלו היה בדמות הפנט גרמה (קוסטא, 1990: 129).

ציור של טביעת חותם עם הפנטגרמה והשם 'ירושלם' בכתב עברי קדום

מאוחר יותר, עברו ההקס גרמה והפנט גרמה כעיתורים חזותיים גם לאמנות המוסלמית הקדומה, שם הם מזוהים עם שלמה המלך, כנראה בעקבות הכינוי באמנות היהודית של סמל חזותי זה, ושניהם מוכרים בשם ח'אתם סולימאן (חותם שלמה). עיתורים אלו מופיעים על גבי קירות מסגדים, בפיסול, בציור, על גבי מטבעות, וחפצי אמנות אחרים (מילשטיין, חותם, 25 ואילך; בן-דב, 1989, 285–287). בשל הזיקה של שלמה המלך לכישוף, הייתה הפנט גרמה מימי הביניים ואילך לסמל חזותי של אגודות סתרים וכישוף כגון: הבונים החופשיים, אחוות ורד הצלב, וכן בספרי כישוף מימי הביניים ועד העת החדשה דוגמת מפתח שלמה, ספר הגימטריות ועוד רבים אחרים (קוסטא, 1990, 113 ואילך ושם ביבליוגרפיה). ראוי גם לציין כי לעיתים שורר במחקר בלבול רב, במיוחד בספרות העוסקת בנושאי הסמלים האלו, לפיכך מכונה לעיתים ההקס גרמה 'כחותם שלמה' והפנט גרמה 'כמגן דוד' (שלום, תשס"ט, 29; מילשטיין, חותם, 55–56; קוסטא, 1990, 113–125).

סקירה היסטורית

המגן דוד (ההקס גרמה) בימי בית ראשון

ההקס גרמה, הכוכב בעל שש הצלעות, מופיעה בארץ ישראל בימי בית ראשון על גבי חפצים שונים שבע פעמים: בחרייתה על גבי קיר של מבנה במגידו (May, 1935, 7 ואיור 1); על גבי כלי חרס כמו במצפה (ברושי, 1992, 1083); בתל משוש (גבעון, 1996, איור 12–13); בגזר (Macalister, 1912, לוח 12: 159) ובעציון גבר (גליק, 1954, ציור י"ט). כמו כן היא מופיעה על גבי שני חותמות עבריים קדומים: של 'יהושע בן עשיהו' (Avigad & Sass, 1997, No.184), הנראית במבט על כעלי כותרת של פרח השושן ועל גבי חותם העשוי בסגנון אשורי משכם (קמפל, 1992: 1528). צורת עיטור קדומה זאת מופיעה באלף הראשון לפני הספירה גם בכמה מתרבויות המזרח הקדום, פעמים רבות ביחד עם כוכבים בעלי חמש עד שמונה צלעות, כך לדוגמה במצרים ובבל (קוסטא, 1990, 113–129; Ions, 1968) לאור ההופעות הרבות יחסית של העיטור בפרק זמן זה, ניתן להניח שהייתה לו משמעות סמלית מסוימת, ברם, בהיעדר מקורות היסטוריים בני הזמן, המתארכים לצורת עיטור זאת, קשה לדעת מה היה טיבה של משמעות זו. בארצות המזרח הקדום מופיעה ההקס גרמה במאות הראשונות שלפני הספירה, בתרבות היהודית הקדומה כסמל דתי (קוסטא, 1990, 169–172; Khanna, 1979; Poseq, 1997). היא מתוארת שם בצורה קווית (ונקראת ינטרה – Yantra), או מוקפת במעגלים ועיתורים שונים (ונקראת מנדלה – Mandala) ומפרק זמן זה ואילך מופיעה בעיקר בציור ובפיסול תבליטים

במקדשים. יש לציין שתי עובדות חשובות: א. הופעותיה של ההקס גרמה בישראל של תקופת המקרא, כמו גם בארצות המזרח הקדום (בבל ומצרים), מקדימות במאות רבות של שנים את הופעותיה בהודו הקדומה; ב. נראה שהופעת ההקס גרמה בתרבות היהודית הקדומה, במאות הראשונות שלפני הספירה, אינה קשורה כלל להופעתה קודם לכן בתרבויות המזרח הקדום, שכן אין עדות לקשרים בין תרבויות המזרח הקדום להודו הקדומה בשנים אלו, ונראה, שגם רעיונות לא עברו מארצות המזרח הקדום להודו או ההיפך (ראו עוד Poseq, 1997).

ההקס גרמה בימי בית שני

בימי בית שני ההקס גרמה מופיעה בצורת ורדות, ולא בצורתה הגיאומטרית הרגילה (כוכב בן שש הצלעות), הוורדה היא עיטור העשוי בציור, בחריטה או בגילוף של עלעלים בדמות עלי הורד. רוב הוורדות הופיעו בצורת שישה עלעלים, מוארכים או רחבים, המצויים בתוך מדליון עגול. הן הופיעו על גבי ארונות קבורה, בציורי קיר, ברצפות פסיפס ובקישוטים אדריכליים שונים כמו כותרות עמודים, חלונות ועוד. (אביגד, 1980, איור 126, 162, 194; קלונר וזיסר, איורים: 5 ו-32; רוזנברג ומבורך, 122–125, 209, 250–251).

ארון קבורה מירושלים מימי בית שני עם עיטור ורדה בן שש צלעות

לציון מיוחד ראוייה דעתו של גודאינף (Goodenough, 1954, I: 142) לפיה מוצאו של עיטור המגן דוד (ההקס גרמה) באמנות היהודית הקדומה הוא בדגם העיטור דמוי הוורדה בעלת שישה המשולשים, הארוכים או הרחבים, שראשית הופעתו כבר בימי בית שני, ומעיטור הוורדה הזה צמח מאוחר יותר רעיון המגן דוד. כמו כן מקובלת דעתו של משורר (1997), שהדגם הבסיסי של הוורדות היה הדגם בן ששת העלעלים, ואילו הוורדות מרובי העלעלים, המופיעות על גבי גלוסקמאות ופסיפסים מימי הורדוס ואילך, הן התפתחות והצטעצעות של הדגם הבסיסי בן ששת העלעלים.

המגן דוד בתקופת המשנה והתלמוד

בתקופת המשנה והתלמוד, היה עיטור 'המגן דוד' סמל חזותי נפוץ באמנות היהודית, והוא קבל בפעם הראשונה משמעות מיוחדת הנובעת במישורין מהופעותיו הרבות של המגן דוד בבתי הכנסת ובבתי הקברות הקדומים שבארץ ישראל, וכן בהופעותיו על גבי מזוזות וקערות השבעה מארץ ישראל ומבבל. יש לציין במיוחד את האזכור המפורש של המונח 'מגן דוד' בתלמוד ובתפילות.

עיטור המגן דוד מופיע בפרק זמן זה בשתי צורות:

1. בדמות הצורה הגיאומטרית של הכוכב בן שש הצלעות:

בשמונה בתי כנסת קדומים מופיע המגן דוד בדמות הצורה הגיאומטרית של הכוכב המשושה. כך לדוגמא הוא חרות על גבי אבן בכפר נחום (אילן, 1991, 156–158), על גבי רצפת פסיפס בשילה (אילן, 1991, 251). רצפת הפסיפס עם המגן דוד במבנה הבזיליקה, שייכת ככל הנראה לבית כנסת קדום, שמאוחר יותר הפך לכנסיה); על גבי משקוף באשתמוע (ייבין, תשל"ב; Goodenough, 1954, I, 232–236), על גבי לוח סורג עשוי משיש בחורבת סופה הסורג התגלה בחורבות כנסיה שנבנתה ככל הנראה מעל לבית כנסת קדום. מילשטיין, חותם, 1985, 38; Reich, 1985); על גבי אבן בסיס קשת בחורבת שורה (אילן, 1991, 35; פרסטר, 1979; מילשטיין, חותם, 39); שלושה מגני דוד חרותים בתוך מדליונים על גבי משקוף בבית הכנסת של חורבת תלה (אילן, 1991, 292), חרות על גבי אבן בתוך מדליון ביחד עם שני ורדות בעלות שישה משולשים מוארכים ומנורות המקדש בכפר יאסיף (אילן, 1991, 292; מילשטיין, חותם, 57); פראוסניץ, תשמ"ו, 462). כמו כן התגלה חלקו העליון של מגן דוד (שלושת המשולשים העליונים) ברצפת הפסיפס של אחד מחדרי בית הכנסת במרות, חדר ששימש אולי כבית המדרש (אילן, 1987, איור 12, כל חלקה התחתון של רצפת הפסיפס במקום זה חסרה). בנוסף לשמונה בתי הכנסת האלו, מופיע המגן דוד גם על גבי אבן גדולה שהתגלתה בתל סימאדי (בבקעת הירדן – בין יריחו וגשר אדם), שעליה חרות המגן דוד ובתוכו ורדה בת שישה עלעלים מוקפת בעיגול נראה, שאבן זאת שייכת לבית כנסת שהיה באזור ושטרם נחשף, האבן נמצאת בתצוגה במוזיאון "השומרוני הטוב" שליד יריחו).

מגן דוד חרות על גבי אבן מבית הכנסת בכפר נחום

2. הצורה השנייה עשויה בדמות הצורה הגיאומטרית של הורדה בעלת שישה עלעלים, רחבים או מוארכים, המצויים רובם ככולם בתוך מדליון עגול, מופיעה בחמישה עשר בתי כנסת קדומים בארץ ישראל (ראו גודאינף, 1954). על התפתחות המגן דוד מתוך הוורדות בעלות ששת העלעלים, שם הערה 27). כך למשל מופיע עיטור זה על גבי משקוף מעוטר בבית הכנסת של קצרין (אילן, 1991, 111) על גבי לוח אבן בבית הכנסת של חורבת דוביל (שם, 230). שני מדליונים עם הוורדה בעלת שישה עלעלים על גבי משקוף בבית הכנסת של צפת עדי (שם, 222); על גבי משקוף בבית הכנסת של אל בורג' (שם, 295); על משקוף מאבן

בבית הכנסת של חורבת עיטון (שם, 275). חרות על גבי רצפת בית הכנסת של חורבת רימון (שם, 279); על גבי חולית קשת בבית הכנסת של כפר יתיר (שם, 300); שני מדליונים עם עיטור הוורדה בעלת שישה עלעלים, חרותים על גבי שני לוחות סורג מבית הכנסת של סוסייה (שם, 317); על גבי משקוף מעוטר עם כתובת בבית הכנסת של ברעם (נווה, תשל"ח, מס. 1). על גבי משקוף מעוטר בכתובת ושני מדליונים עם הוורדה בעלת שישה עלעלים מוארכים בבית הכנסת של אבלין (שם, מס' 21); על גבי לוח סורג מאשקלון, מופיעים שני מדליונים עם עיטור הוורדה בעלת שישה עלעלים, ביחד עם מגורה שופר וארבעת המינים (רוט-גרסון, תשמ"ז, איור ז); על גבי עמוד מעוטר בטבריה (שם, איור כ"ה); עיטור ורדה בעלת שישה עלעלים משולשים בתוך מדליון, על גבי משקוף בבית הכנסת שבגמלא (מאיר, תשע"ג, 27); עיטור ורדה בעלת שישה גזרות שוות של משולשים רחבים בתוך מדליון, על גבי משקוף בבית הכנסת שבדיר עזיז שבגולן (שם, 80); עיטור המגן דוד מופיע באותו הזמן גם בשני אתרים באיטליה. הראשון הוא עיטור העשוי בצורת שישה עלעלים רחבים המצויים בתוך מדליון, ברצפת הפסיפס של בית הכנסת של אוסטיה (Ostia), המתוארך למאות השנייה עד הרביעית לספירה (דר, תשס"ט, 4) העיטור השני עשוי בצורה הגיאומטרית של המגן דוד, ומופיע בחריטה על גבי אבן בונסה (Venosa), אבן שמקורה ככל הנראה מבית כנסת מהמאה החמישית לספירה (האבן שעליה חרות מגן דוד ובתוכו מגן דוד נוסף, התגלתה בין אבני הקיר של כנסייה שבנייתה טרם הסתיימה) שנבנתה ככל הנראה על חורבות בית כנסת קדום שהיה במקום במאה החמישית לס', ראו (Noy, 1994).

לוח סורג של בית כנסת עם עיטורי מגני דוד
בצורת ורדות בנות שישה עלעלים ביחד עם מגורה שופר ולולב

בנוסף להופעותיו של המגן דוד בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל, מופיע עיטור 'המגן דוד' בתקופה זו, גם בציור קיר בקבר בבית שערים (אביגד, תשל"ב, 33), ועל גבי מצבת הקבר של אשת 'ליאון בן דוד' מהעיר טרנטום שבדרום איטליה, מהמאה ה-6 לספירה, לפני השם 'דוד' מופיע סמל המגן דוד (שלום, תשס"ט, 34 והערה 16). הוא נמצא חרות על גבי אבן בירושלים (קוסטא, 1990, ציור ט-9), ועל גבי נרות חרס (Goodenough, 1954, I, 142, 161). כמו כן הוא מופיע במרכזו של קמע שהתגלה במצרים מהמאה ה-6 ספירה; משני צדיו נראים שני אריות האוחזים בו ומעליו הכתובת 'חותם שלמה' בקומפוזיציה הדומה לתיאור האריות משני צדי ארונות הקודש בפסיפסי בתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל, (שלום, תשס"ט: 34 והערה 15).

מגן דוד ומנורה על גבי נר שמן מחרס, המאה החמישית לס'

כמו כן מופיע בתקופת התלמוד עיטור המגן דוד (הקס גרמה) על גבי מזוזות בארץ ישראל ובבבל, ככל הנראה בבחינת קמע (המכונה גם "המזוזה הירושלמית", ראה אריכא, 1988; שיר, 1997; שלום, תשס"ט, 35–36). המונח 'מגן דוד', מופיע באותו הזמן על גבי קערות השבעה מארץ ישראל ומבבל בנוסח: "במקלו של משה, ובציץ של אהרון הכהן הגדול, ובטבעת שלמה, ובמגן דוד" (הררי, תש"ע: 104–109), באותו הזמן קיים גם האזכור המפורש של המונח 'מגן דוד' בתלמוד, בנוסח הברכה "ברוך אתה ה' מגן אברהם ומגן דוד" (פסחים קיז, ע"ב). נוסח ברכה אחר המזכיר את המונח 'מגן דוד' ומתייחס ישירות לדוד המלך, התקבע מאוחר יותר, בנוסח הברכה הנאמרת בבית הכנסת לאחר ההפטרה "ובמלכות בית דוד משיחך, כי בשם קודשך נשבעת לו שלא יכבה נרו לעולם ועד, ברוך אתה ה' מגן דוד" (ראו גם דעתו של אידל, 2012: 13 והערה 35).

קערת השבעה שעליה מופיע המונח מגן דוד, מסופוטמיה המאה הרביעית לספירה

דומה שכל ההופעות האלו של המגן דוד בפרק זמן זה, בבתי הכנסת, בבתי הקברות, על גבי מזוזות, בקערות השבעה, בתלמוד ובתפילות, מעניקות לו משמעות מיוחדת של סמל חזותי יהודי מופשט, כאשר המונח 'מגן' מתייחס לתכונות המגוננות שלו. הופעות אלו של המגן דוד

מלמדות גם על משמעותו של סמל חזותי זה, משמעות הקשורה במישרין למיסטיקה ולמאגיה היהודית של אותו פרק הזמן (העובדה שהעיטורים הללו מוקפים בעיגול מלמדת על התכונות המגוונות של המגן דוד בפרק זמן זה).

דומה שהבנת המשמעות של הסמל החזותי העשוי בדמות המגן דוד, קשורה באופן ישיר גם לתהליכים ההיסטוריים ולנסיבות החברתיות של עם ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. לאחר חורבן בית המקדש השני, חווה עם ישראל טראומה לאומית גדולה, וכך גם מאוחר יותר לאחר מרד בר כוכבא, כאשר במיוחד ראוי לציין את החורבן היישובי, שלווה במשבר כלכלי וגזירות השמד. מרכז הכובד של הישוב והחיים היהודיים בארץ ישראל עבר בתקופת המשנה והתלמוד לגליל (אופנהיימר, תשמ"ב, 75 ואילך; פרסטר, 1987, 173 ואילך). שם הוקמו יישובים חדשים ובמרכזם בתי כנסת ששימשו כמרכזים קהילתיים חברתיים ודתיים (ספראי, תשמ"ז, 105–124). אולם גם בתקופה זאת לא ידעו היהודים שקט ושלווה. חייהם היו נתונים לתהפוכות רבות, כאשר המצוקות של הישוב היהודי בארץ ישראל ובמיוחד בגליל נבעו הן מפגעי הטבע והן מהשלטון הנוצרי העוין. כך למשל בשנת 363 אירע רעש אדמה עז שבו נהרסו עשרים ושלשה יישובים בארץ ישראל (פרסטר, 1978, 178 והערה 30). עליית השלטון הנוצרי בארץ ישראל במאות הרביעית והחמישית הביאה גם לגל של קנאות נזירית נוצרית שהפיצה את הנצרות בדרכי כפיה וטרור, ורדפה את הממסד היהודי הדתי. אחד מגילוייה של רדיפה זאת הייתה החקיקה הדתית שבעקבותיה בוטל מוסד הנשיאות היהודי (רובין, תשמ"ב, 236 ואילך). חוקים אחרים שנחקקו מלמדים על הרדיפה כנגד היהודים והפגיעה בבתי הכנסת בארץ ישראל. כך למשל אסר הקיסר הרומי ארקאדיוס, בשנת 393, על הריסתם ובזיזתם של בתי כנסת (לינדר, תשמ"ג, 116–118). בשנת 397 נחקק חוק האוסר על תפיסת בתי כנסת והפיכתם לכנסיות. בשנת 420 חוקק חוק כנגד שריפת בתי כנסת. בשנת 423 נחקק חוק שבו נקבעו פיצויים לנפגעים מגזילת בתי כנסת (הכוונה להפיכתם לכנסיות) ונקבעו גם עונשים על גזילת חפצי קודש. כמו כן נאסר בחוק זה על בנייתם בתי כנסת חדשים וכן הנחיה שיש לשמור על צורתם ללא שינוי. ואכן בשנת 438 הוחרמו כמה בתי כנסת חדשים שנבנו בניגוד לחוק זה. דומה שהנסיבות ההיסטוריות והחברתיות האלו, הביאו את הממסד וראשי קהילות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, לפנות למיסטיקה ולמאגיה היהודית (שיר, 1997, 239 ואילך; הררי, תש"ע, 67 ואילך), זאת לצורך ההגנה על הקהילות היהודיות. המיסטיקה והמאגיה היהודית בפרק זמן זה באה בעיקר לידי ביטוי בחיבור ספרות מאגית וספרות כשפים, וכן בהכנת קערות השבעה וקמעות. המיסטיקנים הראשונים בתקופה זאת היו חכמי המשנה, התנאים. בתקופתם המיסטיקה והמאגיה היהודית באים לידי ביטוי במדרשים, בהלכות ובאגדות שנכתבו על ידם כבר בראשית המאה השנייה לספירה. כך לדוגמה התעמק התנא יונתן בן עוזיאל, תלמידו של ר' הלל, בחישובי הקיצים (סוכה כ"ח; מגילה ג'). על ר' יוחנן בן זכאי, תלמידו של ר' הלל, נאמר שעסק בתורת הסוד, בחוכמת הנסתר, שיחת מלאכי שרת ושיחת שדים (סוכה כ"ח). בתקופה זאת חוברו גם ספרות ההיכלות והמרכבה, ספר היצירה, ספר הרזים וספרי מאגיה שונים כגון 'הבדלה דר' עקיבא' ועוד (שיר, 1997, 246 ואילך; הררי, תש"ע, 109–121; שלום תשמ"א, 243–281). מאוחר יותר מזכירים גם האמוראים בתלמוד (הירושלמי והבבלי) סודות ואמונות מאגיות שונים דוגמת לחשים קמעות והשבעות.

בתקופת המשנה והתלמוד מופיעים גם קמעות רבים (Naveh & Shaked, 1987); רובם נמצאו בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל, ותפקידם העיקרי היה לשמור ולהגן על קהילות היהודים. ברובם ככולם הייתה פנייה למלאכים, בשמותיהם, שיגנו על קהילות היהודים ועל בתי-הכנסת (נוה, תשמ"ה). כאלה היו הקמעות שהתגלו בבית הכנסת של מרות (אילן, 1987, 247–250; נוה, תשמ"ה), בבית הכנסת של ברעם (אילן, 1991, 22–24), בבית הכנסת שבחורבת רימון (שם, 278–279), ובבית הכנסת שבמעון נירים (שם, 283–285). ראוי גם לציין כי המשנה מרבה להזכיר את הקמעות, ביחד עם התפילין (גיטין ס"ז; פסחים ק"א; שבת נ"ה). יחד עם הקמעות, מופיעות גם קערות השבעה, שנוצרו בעיקר במסופוטמיה ובארץ ישראל, והן מהוות סוג של מאגיה יהודית האופיינית לתקופת המשנה והתלמוד (קערות ההשבעה הוטמנו בדרך כלל מתחת לרצפות הבית, ראו שקד, תשס"א). על גבי הקערות נכתבו טקסטים מאגיים שונים בעברית או בארמית-יהודית או בסורית, כדי להגן על בני הבית בו הוטמנו הקערות. לנוכח נסיבות היסטוריות וחברתיות קשות האלו, שליוו את חיי היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ניתן להבין מדוע נזקקו היהודים לכשפים, לקמעות, לקערות השבעה ולסמלים מאגיים מיסטיים רבי כוח, שיגנו עליהם מפני הסובב אותם. אחת הדמויות המיסטיות ביותר ביהדות היא המשיח, המזוהה על פי רוב עם דוד המלך, האמור להציל את העם מחורבן ופורענות (שיר, 1997, 260 ואילך; סנהדרין צ"ז, ע"א). לצורך ההגנה המאגית של קהילות היהודים בארץ ישראל נבחרה בראש וראשונה דמותו של דוד המלך, שעליו ועל זרעו נאמר שהם ימלכו על ישראל באחרית הימים, כגון: "וכוננתי את כסא ממלכתו עד עולם" (שמואל ב' ז', יג), "כרתי ברית לבחירי נשבעתי לדוד עבדי, עד עולם אכין זרעך ובנתי לדור ודור כיסאך (תהלים פ"ט, ד). (מובאות נוספות ראו: זקוביץ, תשנ"ו, 161–169). גם על פי נבואת ישעיהו (י"א, א–ט) המשיח הוא "חוטא מגזע ישי".

שמואל מושח את דוד למלכה, ציור מבית הכנסת של דורה אירופוס

הרמב"ם מציין במפורש שהמשיח הוא דוד, הוא יבנה את המקדש, יחדש את הקורבנות ויקבץ את נדחי ישראל (הלכות מלכים, פרקים י"א–י"ב); וכך התחזקה בה בעת האמונה, שזכותו של

דוד המלך תעמוד לקהילות היהודים ולבתי-הכנסת ותגן עליהם מפני כל צרה ופורענות. ניתן להניח כי הסמל החזותי של הגנה מאגית מיסטית זאת (של דוד המלך) נקבע בדמות הסמל החזותי המופשט, לאמור הצורה הגיאומטרית של כוכב בן שש צלעות שכינויה היה 'מגן דוד' (על מגן דוד במאגיה היהודית ראו: Goodenough, 1954, VII, 189–199).

כבר מהעת העתיקה זכתה דמותו של דוד לתיאורים מיסטיים רבים, הן בספרות חז"ל שמתקופת המשנה והתלמוד ומימי הביניים ובעיקר בספרות של חכמי המשנה, התוספתא, שני התלמודים, במדרשי האגדה והן באמנות היהודית שמתקופת המשנה והתלמוד (שנאן, תשנ"ו; צבר, תשנ"ו). כך לדוגמא, מספר יוסף בן מתתיהו כיצד סילק דוד את הרוחות הרעות שהציקו לשאול באמצעות נגינה על כינור (קדמוניות היהודים, ספר ו', סעיפים 166–168). מאוחר יותר מסר פסאודו-פילון, (קדמוניות המקרא כרך א, 195–280), את הנוסח המלא של המזמור (הררי, תש"ע, 234–235 ושם ביבליוגרפיה), לחש שבאמצעותו סילק דוד את הרוח הרעה מעל שאול. דוד אף מציין שם כי מחלציו יצא שלמה שישלוט בשדים וברוחות באמצעות טבעת חותם. מדרש נוסף, המרמז על שליטתו של דוד ברוחות, מספר על "כינור שהיה תלוי למעלה ממיטתו של דוד וכיוון שהגיע חצות לילה, באה רוח צפונית ונושבת בו ומנגן מאליו" (ברכות ג, ע"ב).

גם באמנות היהודית החזותית של תקופת המשנה זכתה דמותו של דוד המלך להנצחה במספר ציורי קיר וציורי פסיפס שהופיעו בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל והתפוצות (צבר, תשנ"ו; רבל-נהר, 1988). כך לדוגמא מופיעה דמותו של דוד בבית הכנסת של דורה אירופוס, בציור המתאר את שמואל המושח את דוד למלוכה, כסמל לדוד המלך המשיח סוקניק, תש"ז, לוח כ). בשני ציורים אחרים, בבתי הכנסת של דורה אירופוס (שם, ציור 22) ועזה (ברש, תשל"א, לוחות נא–נב) נראה דוד (כאורפיאוס) המנגן בכינור, כסמל לדוד המשוור בעל מזמורי תהלים. בבית הכנסת של מרות נראית דמותו של דוד המלך כשסביבו כלי הנשק של גוליית. יש לציין כי גם בציור זה נראה דוד יושב וידיו מושטות לפנים, ואולי בקטע החסר שבציור פסיפס זה, אחז דוד בידיו בכינור (איל, 1987, 236–238 ואיור 3).

דוד מנגן בכינור, ציור פסיפס בבית הכנסת בעזה

אמנם הזיהוי המפורש של המונח 'מגן דוד' עם הצורה הגיאומטרית דמות הכוכב בן שש הצלעות, מופיע לראשונה רק בתקופת הגאונים (מאות ז'–י"ב לספירה) בפירוש לספר המאגי האלף בית של המלאך מטטרון, ובספר אשכול הכופר של יהודה הדסי (המאה ה-י"ב), אולם על פי תיאורי דמותו של דוד המלך בספרות ובאמנות של תקופת המשנה והתלמוד ניתן להניח, כי זיהוי זה מתייחס גם לעיטורים העשויים בדמות עיטורי 'המגן דוד' המופיעים בבתי הכנסת הקדומים בארץ ישראל, ולהופעותיהם על גבי נרות חרס, ציורי קיר, מזוזות וקערות השבעה שמתקופה זו. לפיכך, המונח 'מגן דוד' נחלק לשניים, לאמור, 'מגן' מתייחס להגנה המאגית והמיסטית של הסמל; 'דוד' מתייחס לדמותו המיסטית והמאגית של דוד המלך.

המגן דוד באירופה של ימי הביניים

עם הכיבוש המוסלמי, בשנת 638 לספירה החלה תקופת ימי הביניים בארץ-ישראל. לאחר הכיבוש השתנתה המערכת הדתית והפוליטית, הנצרות שהייתה הדת השלטת הפכה לדת הנתונה לחסות האסלם. אמנם הכנסיות ובתי-הכנסת המשיכו להתקיים עד סוף שלטון בית אומיה (750 לספירה), אך מספר הנוצרים והיהודים הלך ופחת בשל ההגירות. השינוי המשמעותי התרחש עם עליית בית עבאס לשלטון באמצע המאה השביעית, שבה מחד גיסא חלה ירידה יישובית, ומאידך גיסא הוצאה התרבותם של המיעוטים בארץ ישראל, וכתוצאה מכך ישובים נוצריים ויהודיים רבים נעזבו, ואזורים רבים הפכו לדלי אוכלוסין. מרבית היהודים נדדו לארצות אירופה ולארצות המזרח (בעיקר למצרים ולבבל), שם הצטרפו לקהילות שכבר היו קיימות מזמן גלות בית שני, ובמרוצת הזמן אף הקימו קהילות חדשות. דומה שהמורשת התרבותית של יהודי ארץ-ישראל שמתקופת המשנה והתלמוד עברה, ביחד עם יהודי ארץ-ישראל, לקהילות היהודים שבאירופה, ובה אנו מוצאים את המגן דוד של ימי הביניים כסמל חזותי יהודי מגוון ששורשיו במאגיה ובמיסטיקה של תקופת המשנה והתלמוד. אך לא כן היו פני הדברים עבור היהודים שחיו אז בארצות האסלאם, שכן המוסלמים השתמשו בה בעת בפנט גרמה ובהקס גרמה כעיטורים על גבי חפצים שונים, ובשל כך נמנעו היהודים מלהשתמש בסמל המגן דוד (ההקס גרמה) כסמל חזותי יהודי מגוון או כסמל חזותי לאומי. יהודי אירופה לעומתם הרבו להשתמש בו ובסגולותיו. ורק בסוף ימי הביניים ותחילת העת החדשה, נפוץ סמל המגן דוד בכל ארצות העולם כולל ארצות האסלאם והפך לסמל חזותי יהודי לאומי, המזוהה ביותר עם היהדות והיהודים (ראו להלן).

תהלוכת שבויים יהודיים המובילים את כלי המקדש, תבליט על גבי שער טיטוס ברומא

מעת נפילתה של הקיסרות הרומית המערבית בשנת 476 ועד לאמצע המאה ה-11 לספירה חלו ימי הביניים המוקדמים באירופה; הייתה זו "תקופת החושך" (מונח שטבע פטרוקא (Petrarca) ב-1330, ראו ג'ורדן, 2004; Snyder, 1998), שנעה בפרק הזמן שבין נפילת הקיסרות הרומית ועד הרנסנס הקרולינגי, ובה חלה הידרדרות תרבותית וחברתית, בעיקר במאות השמינית עד האחת עשרה לספירה. תקופה זו באירופה של ימי-הביניים מאופיינת במיעוט מקורות היסטוריים, ולאור היעדרם, לרבות כאלו המתייחסים לקהילות היהודים שם, אין באפשרותנו לדעת פרטים על ראשית תהליך ההתיישבות של יהודי ארץ ישראל באירופה, ועל דרכי יישום המורשת התרבותית שלהם (החל מאמצע המאה ה-11 נתגלו לנו פרטים על קהילות היהודים בספרו של בנימין מטודילה, ראו מאיר, 1984; פראוור, תשמ"ו).

קרוב לוודאי, שהיהודים הביאו איתם לאירופה את מורשתם התרבותית, שכללה בעיקר את התלמוד שיש בו הלכות המתייחסות לחיי הדת וחיי היום יום עם ההתאמות לחיים בימי הביניים, וכן את מוסד בית הכנסת שריכוז סביבו את רוב חיי הקהילה, וכן את הסמלים החזותיים היהודיים שמתקופת המשנה והתלמוד וביניהם הסמל המאגי המיסטי רב הכוח 'המגן דוד'.

נראה שגם בימי-הביניים המוקדמים באירופה, היו קהילות היהודים מועדות לפורענויות (גרויס, תשנ"ז; ברס וחובריו, תשכ"ט; זנה, תש"ז). אמנם, אין לנו תיעוד על חיי היהודים באירופה מאמצע המאה השביעית, עת החלו גלי ההגירה של יהודי ארץ ישראל לאירופה, ועד לסוף המאה העשירית, אך נראה, שהגידול במספר חברי הקהילות, כמו גם עיסוקם של יהודים רבים במסחר ובעיקר זה שבמתן הלוואות בריבית, עורר עליהם את זעם ההמונים הנוצריים. כך נאמר שהקיסר היינריך הרביעי יצא כנגד הפרעות ואינוס היהודים להמיר את דתם, והתיר לאנוסים של שנת 1096 לשוב לדתם (בן ששון 1969: 98–99). תיעוד מפורט של חיי קהילות היהודים נמצא בספרו של בנימין מטודילה. מסוף המאה השתים עשרה ואילך; מעת זו הונצחו הפרעות והגירושים הרבים שחוו יהודי אירופה בטקסטים היסטוריים רבים. לדוגמא: הפרעות ביהודי גרמניה בין השנים 1298–1348; גירוש יהודי אנגליה בשנת 1290, גירוש יהודי צרפת בשנת 1306 והחזרתם בשנת 1315 וכן את הפרעות והטבח שנעשה בהם בשנת 1348, ואת הרס הישוב היהודי בתחום מלכות נאפולי בשנים 1293–1290 (בן ששון, 1969, 98–109).

ניתן להניח כי גם יסודות המאגיה והמיסטיקה היהודית, שמתקופת המשנה והתלמוד, עברו לאירופה יחד עם בתי הכנסת והסמלים החזותיים היהודיים לאירופה של ימי-הביניים. שכן גם בתקופה זו סבלו היהודים מפרעות ומרדיפות השלטון הנוצרי, ובמיוחד מהכנסייה הנוצרית, והם נזקקו לסמל חזותי מאגי ומיסטי, שיזכיר להם את בואו המיוחל של המשיח, ויגן עליהם מפני הרדיפות האלו. ושוב נבחר המגן דוד כסמל החזותי המאגי מיסטי המגונן ורב הכוח, הקשור גם לבואהמשיח, שראשיתו ביהדות של תקופת המשנה והתלמוד. זיכרון סמל זה, שהעניק לאבותיהם הגנה בארץ-ישראל מפני הנוצרים, הביא אותם להמשיך ולהשתמש בו אף ביתר שאת, והוא הופיע על גבי חפצים בתקופה זו. ניתן גם להניח כי בשלב מסוים בתחילת ימי-הביניים נזקקו היהודים באירופה לסמל חזותי לאומי, כנגד הסמל החזותי הנוצרי הצלב. במיוחד לאור העובדה שהם בארצות נוצריות ולא בארצם שלהם וסביבתם הייתה מאיימת מבחינה דתית ולאומית. סיבות אלו הביאו את היהודים באירופה בתחילת ימי הביניים לבחור במגן דוד כסמל חזותי לאומי, שיש לו מחד גיסא גוון חילוני ומאידך גיסא יסוד מאגי ומיסטי

(שלום, תשס"ט, 55), אמנם היו סמלים חזותיים אחרים שהיה להם גוון דתי, דוגמת המנורה, שהייתה הסמל המובהק של בתי הכנסת הקדומים בארץ-ישראל ובתפוצות, ושימשה כסמל החזותי הראשון במעלה לזהות היהודית החל מתקופת המשנה והתלמוד ואילך, אבל זו הייתה בראש ובראשונה סמל חזותי דתי הקשור במישרין למקדש ולעבודת המקדש. (ישראלי, תשנ"ח). לפיכך, מבין כל הסמלים החזותיים היהודיים, הבחירה בסמל המגן דוד כסמל החזותי הלאומי, כנגד הצלב הנוצרי, הייתה בחירה טבעית לגמרי. וכך הפך הסמל החזותי בדמות 'המגן דוד' שמתקופת המשנה והתלמוד, שתפקידו להגן על קהילות היהודים, לסמל חזותי יהודי לאומי מובהק, המציין את הלאומיות היהודית בימי הביניים באירופה.

המגן דוד והצלב על גבי אבן גבול, שניצבה בין השכונה היהודית לשכונות הנוצריות, וינה 1656

באמנות היהודית של ימי-הביניים מופיעה שוב דמותו של דוד המלך, בעיקר באיורי כתבי-היד העבריים כמו בספרי התנ"ך, בעיקר בעטורי ספרי תהלים (רב-ל-נהר, 1988), בהגדות של פסח (פישוף, 1988) ובספרות הרבנית, כגון משנה תורה להרמב"ם. ניתן לראות קו ברור ומתמשך בתיאור דמותו של דוד מהאמנות היהודית של תקופת המשנה והתלמוד לאמנות היהודית והנוצרית של ימי הביניים (צבר, תשנ"ו, 206 סבור שלא היה קשר בין תיאורי דמותו של דוד באמנות היהודית והנוצרית של ימי-הביניים, לבין תיאורי דמותו של דוד באמנות היהודית של תקופת המשנה והתלמוד), קו זה בא לביטוי במיוחד בתיאור דמותו של דוד המגן בכינור. בעקבות ציורים שנמצאו בבתי-הכנסת של דורה אירופוס ועזה. (הכינור של תקופת המקרא דומה בצורתו לנבל של תקופת המשנה והתלמוד ואילך, ומכאן נובע השיבוש הספרותי והאמנותי בתיאור דמותו של דוד המגן בנבל).

בהשפעת האמנות היהודית זכתה דמותו של דוד המלך להתייחסות מיוחדת גם בתרבות ובאמנות הנוצרית של ימי הביניים, שם הוא מצטייר כמלך האידיאלי, בעל תכונות של מנהיג צבאי, כמו גם איש רוח כמחבר מזמורי תהלים וכמנגן בכינור. מלכים רבים באירופה ביקשו להידמות לו הן כמלך חילוני והן כדתי (ראש הכנסייה). באמנות הנוצרית הוא מתואר בשתי

סצנות מרכזיות: מלחמו בגוליית (פוסק, 1988) ושיבתו על כס מלכותו ובידיו נבל (צבר, תשנ"ו, 205 ואילך).

האמנות היהודית של ימי הביניים באירופה זכתה לפריחה יחסית החל מהמאה השלוש עשרה לספירה ואילך. בתקופה זו שימש המגן דוד כסמל חזותי יהודי המסמל את לאומיותם של היהודים, הן של הקהילות והן של היחידים. זאת בניגוד ללאומיות הנוצרית שבאה לידי ביטוי בסמל החזותי בדמות הצלב (דוגמה בולטת לשני סמלים חזותיים לאומיים אלו, מצויה על גבי אבני גבול שבין השכונות היהודיות לנוצריות בערים שונות, דוגמת אבן הגבול שהייתה בוינה משנת 1656, והפרידה בין השכונה היהודית והשכונות הנוצרים שמסביבה). סמל זה מופיע על גבי מונומנטים וחפצי אמנות רבים כגון: דגלים, חותמות ואבני גבול של קהילות, מצבות של יהודים, מזוזות, דגלי מדפיסים, תשמישי קדושה שונים, בעיטורי בתי כנסת, בכתבי-יד עבריים ועוד (Oegema, 1998).

כתבי יד עבריים: עיטורי המגן דוד הראשונים בכתבי-היד העבריים של ימי הביניים מופיעים על גבי ספרי תנ"ך מאוירים מצפון אפריקה ועד מצרים.³ לראשונה מופיע העיטור במאה התשיעית (שנת 951); ארבעה מגני דוד מצוירים על גבי שער הסיום של חומש לנינגרד השני (דף 1א), ומשולבים בתיאור חזית המקדש (קוגמן-אפל, 2001, איור 12). המגן דוד מופיע כעיטור לדף בתנ"ך מסנט פטרבורג (דף 12א) מהמאה העשירית לספירה, בתוך מדליון עגול לצד חזית המקדש (קוגמן-אפל, 2001, איור 11). כן הוא מופיע כדף מיקרוגרפיה (דף 479א) בתנ"ך סנט פטרבורג. (קוגמן-אפל, 2001, איור 41). השימוש בו במיקרוגרפיה לעיטור ספרי תנ"ך עבר גם לאירופה ומצוי בכתב-יד של התנ"ך מאשכנז, הנמצא בספריה הלאומית בפריס (שלום, תשס"ט, 42 והערות 48 ו-49), הוא מופיע גם כמיקרוגרפיה עברית, בעיטור לספר תנ"ך, משנת 1299 בממלכת מיורקה קוגמן-אפל, 2001, איור 41).

מגן דוד על גבי כריכת כתב יד לנינגרד משנת 1008

³ ספרי תנ"ך מאוירים נוצרו על ידי סופרים ואמנים יהודיים בארצות האסלם, ובהם מופיעים סמלים חזותיים יהודיים כגון: מנורות וכלי משכן אחרים, תבנית המשכן, תשליבים שונים ומגני דוד, אחדים מכתבי-יד אלו התגלו בגניזה שבקהיר ואחרים מצויים בספריה הלאומית של רוסיה בסנט פטרבורג, ראו מילשטיין תשס"ב: 413-417; קוגמן-אפל, 2001: איורים: 9; 11; 31; 32; 33; 40; 41.

לאחר מכן מופיעים שני מגני דוד על גבי דף שהתגלה בגניזת קהיר. בדף זה נראית מנורת המשכן (או המקדש) בתוך מבנה עם חזית המשכן, ואפשר שחזית המבנה בדף זה שייכת לבית כנסת, והמנורה מתארת את מנורת התמיד שבו. ומשני צדיה שני מגני דוד (אחד בכל צד). הדף שייך לספר לימוד האלף-בית מן המאה האחת עשרה לספירה (מילשטיין, חותם, 40–41). ראוי להדגיש במיוחד את הופעות המגן דוד יחד עם מנורת המשכן על גבי דף זה, כמו גם ההופעות הקודמות של צירוף זה, בבתי הכנסת שמתקופת המשנה והתלמוד. נראה שתיאור זה של המנורה ומגני דוד, מעיד על הכרת הסמל החזותי של 'המגן דוד' (ההקס גרמה) כסמל רב חשיבות, השווה בערכו לסמל המנורה, גם בקרב קהילות היהודים במזרח, זאת למרות ההופעות הרבות שלו באמנות המוסלמית שם (מילשטיין, חותם, 33 ואילך). המגן דוד מופיע כמיקרוגרפיה גם בכתר דמשק משנת 1260 לספירה (קוגמן-אפל, 2001, איור 8). החוקרים חלוקים בדעתם באשר לראשית האזכור של המונח 'מגן דוד' שצורתו כוכב המשושה בספרות של ימי הביניים. כך לדוגמא נזכר בספר אשכול הכופר לקראי יהודה הדסי (מאה ה"ב), הכינוי 'מגן דוד' המתייחס להקס גרמה: "המופיע על גבי מזוזות, שאנשים הפכו אותו לפולחן ומלאכים שבעה לפני המזוזה נכתבים [...] ה' ישמרך, וסימן זה הנקרא מגן דוד כתוב בכל מלאך ובסוף המזוזה" (פרק רמ"ב). כלומר זוהי עדות להופעת סמל המגן דוד בעזת זו על גבי מזוזות כקמע. אולם לדעת שלום, ההתייחסות הראשונה של ההקס גרמה לשם מגן דוד מצויה בפירוש לספר המאגי פירוש כ"ב השמות של מטטרון (ראשית המאה ה"ב), שמקורו בתקופת הגאונים, במאות השביעית עד המאה העשירית לספירה, בישיבות של סורא ופומבדיתא שבבבל (שלום, 1948, 34 ואילך), ובספר שבעים השמות של מטטרון מהמאה ה"ג. במצוי במספר כתבי-יד ונדפס בשם "ספר החשק" (שלום, תשס"ט: 35 והערה 20). מטטרון הוא העליון שבכל שרי המלאכים. אולם לדעת שלום, השימוש במגן דוד בתקופה זו זה אינו מעיד על כך שהוא היה סמל יהודי לאומי (שם, עמ' 35; אידל, תשנ"ו). שלום סבור, שיוסף ג'יקטילה, היה המקובל הראשון שהזכיר את מגנו של דוד ששימש אותו במלחמותיו עם אויביו, ככל הנראה על יסוד אותה האגדה, כאשר את המגן המאגי הוא מסמך לתואר 'מגן דוד' המופיע בתלמוד ובברכת ההפטרה (שם, 39 והערות 35–36). לעומתו סבור אידל, שהיה זה ר' נחמיה בן שלמה מארפורט, המקובל מן העשורים הראשונים של המאה ה"ג לספירה, שחיבר בין המונח מגן דוד לבין האגדה על מגן הזהב שהיה לדוד המלך (אידל, 2012, 12–13). ההגנה של המגן הייתה נעוצה בשימוש בשם האל בן שבעים ושתיים האותיות שהיו חקוקות על גבי המגן. בנוסף לכך הייתה חקוקה עליו גם המילה "טפטיה" שהיא אחד משבעים שמותיו של המלאך הגדול מטטרון. מאוחר יותר, מופיעה ההקס גרמה ונזכרת בשם "מגן דוד", ב'ספר רזיאל' של הרב אלעזר אשר, שמן המאה ה"ג לספירה מאוחר יותר, מופיעות שתי הקסגרות באחד מכתבי-היד של 'ספר הגבול' לר' דוד בן יהודה החסיד נכדו של הרמב"ן (המאה ה"ד), כאשר מתחת להקסגרות האלו נכתבה המילה "טפטיה", ולצידה המשפט "זה השם היה דהע"ה" (= דוד המלך עליו השלום), (שלום תשס"ט, 39 והערה 37). מספר רב של מגני דוד מופיעים באיור ל'מורה נבוכים' של הרמב"ם בתרגום לעברית של אבן תיבון משנת 1348 בברצלונה (נרקיס, 1984, לוח 18). לדעת אידל (2012, 16 ואילך) ההופעות האלו של ההקסגרות ביחד עם המונח "מגן דוד", ב'ספר רזיאל', הם תולדה של השפעת רעיונותיו של ר' נחמיה הקושרות את

"המגן דוד", לסמל החזותי היהודי, קרי ההקס גרמה, המופיע על גבי הדגל של קהילת יהודי פראג במאה ה-י"ג. כמו כן דגל זה היה מוכר ככל הנראה גם לר' דוד בן יהודה החסיד.

החותמות: המגן דוד מופיע גם כסמלם החזותי של מספר קהילות של יהודים באירופה. לדוגמא המגן דוד הופיע על גבי חותמות של יהודים ושל קהילות היהודים בכמה ממדינות אירופה (כמו גרמניה, צרפת, אנגליה קטלוניה, סביליה), היו שני סוגי חותמות: חותמות של הקהילות השונות חותמות אישיים ומשפחתיים (בדוס-רזאק, תשס"ו, תמונות 2, 36; קוסטא, 1990, איור ט-37). נציין שרוב החותמות היהודים באירופה של ימי הביניים נשאו איורים של המגן דוד והאריה (ראו קטלוג מפורט של כל חותמות היהודים באירופה בימי הביניים אצל (Friedenberg, 1987).

דגלי קהילות: קהילות היהודים באירופה השתמשו גם בדגלים שנשאו את המגן דוד כסמל ללאומיות היהודית, בניגוד הלאומיות הנוצרית. לפי מסורות שונות הופיע סמל המגן דוד (ההקסגרמה) לראשונה על גבי דיגלו של משיח השקר דוד אלרואי בן המאה ה-י"ב (קוסטא, 1990, 177–178). קהיל פראג היהודית הייתה הראשונה שהשתמשה בדגל עם המגן דוד, לאחר שבשנת 1354 קיבלה את רשותו של הקיסר קרל הרביעי (1346–1378 לספירה) להניף דגל זה (שם, 178; שלום, תשס"ט, 49 והערה 78). לאחר מכן אנו מוצאים את המגן דוד גם בדגלים של קהילת פרג (משנת 1627) (שלום, תשס"ט, 49), קהילת בודה (עיר הבירה) בהונגריה (בשנת 1476), (שם, 50 והערה 83), קהילת וינה (משנת 1655), וקהילת קרמזיר מורביה (משנת 1690). במאה ה-19 השתמשו במגן דוד כסמל גם הקהילות של דרזדן ובויתן שבגרמניה (קוסטא, 1990, 178–179).

מגן דוד על דגל יהודי פראג, תחריט משנת 1716

בספרו של ר' יוסף סמברי, שנכתב בשנת 1676 במצרים, נאמר על דוד הראובני, שעשה דגלים כתב עליהם שמות הקודש והוסיף להם מגן (בצורת הקס גרמה) ואמר שזהו מגנו של דוד המלך שבו לחם את מלחמות השם (שלום, תשס"ט, 41 והערות 44–45).

דגלי מדפיסים: דגלי המדפיסים היו סמלים ייחודיים שהודפסו בשערי ספרים (יערי, חש"ד). בשערי כמה מהספרים העבריים האלו מופיע המגן דוד כסמלם של מדפיסים יהודיים באירופה. כך לדוגמא מופיע המגן דוד כסמלו של המדפיס אלעזר בן טולדנו מפורטוגל בהדפסת חומש משנת 1482, וכן אצל המדפיס דוד בן נחמיאס מקושטא מהמאה ה-ט"ו (קוסטא, 1990, 179; שלום תשס"ט, 46). מאוחר יותר משתמשת גם משפחת פואה (Foa) שהייתה בעלת בית דפוס עברי באיטליה והולנד בסמל המגן דוד כסמל המשפחתי שלה. כסמלה של משפחת פואה מופיע הסמל לראשונה בשנת 1551, בין ענפי דקל המוחזקים על ידי שני אריות, וממשיך להופיע בהרבה הדפסות עד לשנת 1804 (Grossman, ; Kleeblatt, & Mann, 1986, 56–57). בנוסף למדפיסים אלו, השתמשו גם מדפיסים אחרים באירופה במגן דוד כסמל שלהם כגון: ישראל יפה מקאפוסט שברוסיה והמדפיסים בקהילת וילהלמסדורף שבגרמניה (שלום, תשס"ט, 46–47) וכן דגל של מדפיס מפראג (מישורי, 2000, 125 ואיור 117).

תשמישי קדושה: על גבי מספר תשמישי קדושה נמצאו עיטורי המגן דוד. כגון: על גבי אבנטים וקומים הקושרים את ספרי התורה, באיטליה ספרד וגרמניה, כמו למשל האבנט מאיטליה שמן המאות ה-ט"ז או ה-י"ז, שנמצא באוסף משפחת גרוס (מילשטיין, חותם, 58). מגן דוד נמצא גם על גבי מעיל לספר תורה בבית הכנסת מברסלאו משנת 1720, וכן שני מגני דוד על פרוכת לארון קודש (שלום, תשס"ט, 52), על גבי ארון קודש של בית כנסת מעץ, משנת 1643 בוולפה שבפולניה, נחרט עיטור המגן דוד (שם). כמו כן מופיע המגן דוד על גבי צלחת למצות משנת 1770 מקלן (שם, 54).

מזוזות: באירופה של ימי הביניים מופיע עיטור 'המגן דוד' על גבי המזוזות המכונות "מזוזות מאגיות".

בדומה למזוזות שמתקופת המשנה והתלמוד בישראל ובבבל (שם, 37–38). כך לדוגמא אפשר לראות את המגן דוד על גבי מזוזה מהמאה ה-ט"ו מאיטליה⁴ ועל עוד מזוזות רבות אחרות.

טבעות: המגן דוד נזכר גם בכמה מספרי הקבלה המעשית, כמו למשל בספרו של ר' משה בן יעקב מקיוב שבספרד 'שושן סודות', משנת 1506 לספירה. שם הוא מלמד על עשיית טבעת שעליה סמל המגן דוד, שיכולה להציל את נושאה מידי אויביו (קוסטא, 1990, איור ט-6).

עיטורי בתי כנסת: עיטורים רבים העשויים בדמות המגן דוד מופיעים על ציורים, תחריטים וציילומים המתארים את חזיתות ופנים בתי-הכנסת באירופה של ימי הביניים. כך לדוגמא מופיע עיטור המגן דוד על גבי תחריט המתאר את בית הכנסת של רגנסבורג שבגרמניה (קראוטהיימר, תשנ"ד, איור 34), על גבי תחריט המתאר את בית הכנסת 'אלטנוישול' בפראג (שם, איור 17; צילום משנת 1268, נמצא במוזיאון היהודי ממלכתי בפראג ומראה את חזית בית כנסת זה כשעל ראש המגדל שלו ניצב מגן דוד, ראו ששון, 1969, ציור 16). כן ראוי לציון תיאור מגן דוד המופיע על גבי גמלון של ארון הקודש בבית הכנסת של מילטנברג שבגרמניה (קראוטהיימר, תשנ"ד, איור 66); מקשט חלון גג בבית הכנסת של המלין בגרמניה מהמאה השלוש עשרה (שלום תשס"ט, 48); כעיטור על קיר בבית הכנסת של אל-טרנזיטו שבטולדו

ספרד, מן המאה ה-י"ג, לפני שהפך לכנסיה (בן ששון, 1969, מס. 21); מגני דוד הופיעו על קירות בית הכנסת של קהילת בודויס מהמאה ה-י"ד, בבוהמיה הדרומית (שם, 48 והערה 77); על קיר בתוך בית הכנסת של פירט בגרמניה, מראשית המאה השבע עשרה (שלום, תשס"ט, 48); בבתי הכנסת מעץ בפולין וברוסיה. בבית כנסת מעץ באוצלן שברוסיה הלבנה, (שם נמצאה על גבי הקורה המרכזית של החלון, שורה של מגני דוד מוקפים במעגל; בן ששון, 1969, 48). בחלונות בית הכנסת מעץ בויזנייב הופיעו מגני דוד על החלונות (87, Oegema, 1998). בחזית בית הכנסת מעץ שבקרסנויאסק שבסיביר הופיע מגן דוד בחזית (שם).

מגן דוד בחזית בית הכנסת בהמבורג, משנת 1844

כסגירת מעגל אפשר לראות את עיטור המגן דוד חוזר מאירופה לארץ ישראל יחד עם ר' יהודה החסיד, שעמד בראש קבוצת עולים מגרמניה, שהגיעה לירושלים בשנת 1700 ובנתה בה את בית הכנסת החורבה. בית הכנסת ניבנה לראשונה בשנת 1701, ובפעם השנייה בשנת 1857, ועל גבי קירותיו צוירו 'מגני דוד' רבים לצד מנורות וסמלים חזותיים אחרים (בן-דב, 1980, 154–155). ניתן לשער כי רעיון הציור של מגני דוד, על גבי הקירות של בית הכנסת החורבה, בא מבתי הכנסת שבאירופה, שם נפוצו עיטורים אלו. תיעוד זה של הופעות 'מגני דוד' בבתי הכנסת מימי באירופה של ימי הביניים חלקי בלבד שכן רק בתי כנסת מעטים שרדו; נראה שגם בבתי כנסת שלא שרדו היו עוד 'מגני דוד'.

מצבות: לאחר הופעת המגן דוד על גבי מצבת הקבר של אשת 'ליאון בן דוד' מהעיר טורנטו שבדרום איטליה, שמן המאה השישית לספירה (שלום, תשס"ט, 34 והערה 16) מופיע המגן דוד מאוחר יותר גם על גבי המצבה של דוד גאנס בבית הקברות היהודי של פראג, משנת (מילשטיין, חותם, איור ט-35; שלום, תשס"ט, 50 והערות 86–87). גאנס פרסם בשנת 1612 ספר בשם "מגן דוד". סמל זה הופיע גם על המצבה של ר' שמואל יעקב חיים ב"ר רפאל, הידוע גם בכינוי "הבעל שם מלונדון" ו"דוקטור פטאלק", בבית הקברות בלונדון בשנת 1782 (שלום, תשס"ט, 53 והערה 93). בבית הקברות של יהודי המבורג מופיעים מגני דוד על מצבות של יהודי הקהילה משנת 1828 ואילך (שם, 53).

מגן דוד על מצבה מפראג

אבני גבול: המגן דוד מופיע גם על אבני גבול של קהילות היהודים המתגוררות בשכונות לקהילות של נוצרים בערי אירופה. כסמל לאומי יהודי כנגד הצלב המשמש כסמל חזותי נוצרי, כאשר שניהם מופיעים יחדיו על גבי כמה אבני גבול. כך אפשר לראות את אבן הגבול משנת 1656, הנמצאת בין השכונה היהודית והשכונות הנוצריות בעיר ווינה, שעליה חקוקים שני הסמלים החזותיים, הצלב כסמל החזותי של הנוצרים והמגן דוד מתחתיו, כסמל חזותי לאומי של היהודים (שם, איור ט-35; שלום, תשס"ט, 51 והערה 90).

חפצים שונים: בסוף ימי הביניים (מהמאה השמונה עשרה ואילך) נפוץ כבר המגן דוד בקרב כל קהילות היהודים באירופה ובארצות המזרח. הוא מופיע על גבי חפצים שונים ובעיקר תשמישי קדושה כמו, פרוכות (מילשטיין, חותם, 44 איור 26), חנוכיות (שם, איור 24), צלחות וקערות (שם, איור 100) וכן חפצים רבים אחרים כמו למשל לוחות מזרח ועוד. כל ההופעות האלו של 'המגן דוד' בקרב קהילות היהודים באירופה, כבר מאמצע ימי הביניים ואילך, מלמדות בבירור כי המגן דוד שימש באותו הזמן, כסמל חזותי לאומי של קהילות היהודים (על גבי: חותמות של קהילות, אבני גבול, דגלי הקהילות ומצבות). חשוב גם לציין כי המשמעות הלאומית הזאת בימי הביניים, מתווספת למשמעות המאגית מיסטית שאפיינה את הופעות המגן דוד בתקופת המשנה והתלמוד, ושייחסה למגן דוד כוחות מאגיים ומיסטיים רבי כוח, היכולים להגן על קהילות היהודים באשר הם (בתי כנסת, כתבי יד עבריים, תשמישי קדושה ועוד).

המגן דוד על גבי לוח מזרח

המגן דוד בעת החדשה

נראה, שהנוצרים באירופה בעת החדשה, הכירו היטב את הסמל החזותי הלאומי של היהודים, העשוי בדמות המגן דוד, ששורשיו נטועים עמוק באדמת אירופה כבר בימי הביניים ושייכו אותו בבירור לקהילות היהודים שם. עדות להכרה זאת, עוד לפני עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, משמשת קריקטורה אנטישמית שנוצרה בשנת 1799 בגרמניה, שבמרכזה מתנוסס המגן דוד. תופעה המעידה על הזיהוי הברור והמוחלט של היהודים באירופה עם הסמל החזותי הלאומי, העשוי בדמות המגן דוד, כבר בסוף המאה ה-18 (קוסטא, 1990, 38; שלום, תשס"ט, 54). בעת החדשה, היה כבר המגן דוד סמל חזותי יהודי לאומי, שנפוץ בקרב כל קהילות היהודים באירופה בארצות הברית וברוב ארצות העולם, ומוכר גם לשכניהם הנוצריים כסמל חזותי יהודי. במחצית השנייה של המאה התשע עשרה ואילך, אימצו גם מספר גופים יהודיים וציוניים את המגן דוד כסמלם, או ששילבו אותו בתוך סמלם. כך למשל שילבה תנועת ביל"ו את מגן דוד בתוך החותם שלה. כך נהגה גם תנועת הסטודנטים היהודים 'אחוות ציון' שהדפיסה את עיטור המגן דוד על מסמכיה. כסמל לאומי יהודי רשמי, נקבע המגן דוד על ידי התנועה הציונית בשנת 1897, בקונגרס הציוני הראשון שנערך בבזל (מישורי, 2000, 122–123; ארבל, תשנ"ח). מאז אותה שנה התקבל הנוהג לשלב את המגן דוד בכל סמלי האגודות הציוניות שברחבי העולם וכן במסמכים ובקבלות של התנועה הציונית.

מגן דוד על גבי 'הטלאי הצהוב'

אולם, בניגוד גמור לכל האמור לעיל, סבור שלום, כי המגן דוד הפך לסמל חזותי יהודי רק במאה ה-י"ט לספירה, זאת בשעה שהאדריכלים שרובם היו לא יהודים, החלו לבנות באירופה בתי כנסת ועיצבו אותם במתכונת הכנסיות הנוצריות. וכאשר חיפשו סמל חזותי שיעמוד כנגד הצלב, סמל הנוצרים, בחרו במגן דוד והפכוהו לסמל החזותי החשוב ביותר של היהדות (שלום, תשס"ט, 53 והערות 94–95). לדעת שלום רק עם עליית הנאצים לשלטון בגרמניה, משנת 1933 ואילך, התפרסם והתקדש המגן דוד כסמל חזותי יהודי, שכן השלטון הנאצי חייב את כל היהודים בגרמניה לענוד כאות קלון על דש בגדיהם את 'הטלאי הצהוב', שבמרכזו המגן דוד ובתוכו כתובה המילה 'יהודי' בגרמנית. באותו הזמן הוכרו גם חרם על חנויות ובתי עסק של היהודים בגרמניה, ופעילים נאציים סימנו את החנויות ובתי העסק של היהודים במגני דוד. ורק בעקבות כך הפך, לדעת שלום, המגן דוד לסמל המזוהה עם היהודים, בעיני אומות העולם (שלום, תשס"ט, 54–55; מישורי, 2000, 136–137). ברם, טענתו זאת של שלום, אינה עומדת במבחן הביקורת, והסיבות לכך: א. שלום לא הכיר את ההופעות המרובות של המגן דוד בתקופת המשנה והתלמוד, כמו למשל בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל, בבתי הקברות, על גבי נרות חרס, ציורי קיר, מזוזות וקערות השבעה, כמו גם אזכורו המפורש בתלמוד ובתפילות, ותפקידיו החשובים והמיוחדים של המגן דוד במאגיה ובמיסטיקה היהודית של אותו פרק הזמן; ב. נראה שגם את הופעותיו המרובות של המגן דוד בימי-הביניים שלום לא הכיר, שכן בחיבוריו על המגן דוד, הוא סקר באופן חלקי בלבד כמה מהופעותיו בתקופה זו באירופה, ולפיכך הוא לא הצליח לראות בצורה נכונה את התמונה הכוללת של הופעותיו, והרי ההופעות הללו מוכיחות בבירור את היותו של המגן דוד סמל חזותי יהודי לאומי של יהודי אירופה. למעשה, זאת הייתה הסיבה, שבגינה בחרו הנאצים בגרמניה בסמל זה כמייצג את היהודים. יתר על כן, במקביל לשימוש שעשו הנאצים במגן דוד כסמל חזותי המציין את היהודים והיהדות, ישנן עדויות נוספות מתקופת מלחמת העולם השנייה, לפיהן המגן דוד הוכר על ידי אומות העולם כסמל חזותי יהודי מובהק. לדוגמא, ראש ממשלת בריטניה וינסטון צ'רצ'יל קבע את המגן דוד כסמל של הבריגדה היהודית שלחמה בנאצים. כך גם ראוי הממשל והיהודים שבארצות הברית ובבריטניה במגן דוד סמל יהודי מובהק המקביל לסמל הצלב הנוצרי, וסימנו את 'המגן דוד' על קברים של חיילים יהודים שנהרגו בשורות צבאות בעלות הברית, בדומה לאופן שבו מסמנים את הצלב על קברים נוצריים.

בשנת 1948, עם הקמת מדינת ישראל, הוחלט לאמץ את דגל התנועה הציונית, שבמרכזו מגן דוד בצבע כחול, כדגל מדינת ישראל (ארבל, תשנ"ח). הוא נבחר לשמש גם כסמלם החזותי של תנועות שונות בישראל כמו למשל 'מגן דוד אדום', של אגודות הספורט 'מכבי' ועוד ארגונים ואגודות רבים אחרים. הוא נפוץ בימינו גם כאחד מהסמלים החזותיים המובהקים ביותר של היהדות והיהודים, כך לדוגמא הוא אחד מהסמלים המרכזיים של בתי הכנסת בארץ ישראל ובתפוצות, לצדו של הסמל החזותי העשוי בדמות המנורה, כמו כן משמש תליון העשוי בדמות מגן דוד ותלוי על שרשרת כסמל המזהה את בעליו בוודאות עם היהדות, המגן דוד נפוץ גם על גבי מצבות כזיהוי ברור של קברים יהודיים.

מקורו ומשמעותו של סמל המגן דוד

אמנם אין בידנו מקורות היסטוריים מתקופת המשנה והתלמוד המתייחסים ישירות לשאלה, מדוע נבחרה הצורה הגיאומטרית העשויה בדמות הכוכב המשושה (ההקס גרמה), כסמל חזותי מופשט המתייחס לדמותו של דוד, כמלך המשיח, שכונה 'מגן דוד'. אולם אין ספק שמקורו של הסמל חזותי זה הוא באמנות היהודית של תקופת המשנה והתלמוד, ומעידים על כך ההופעות הרבות של סמל חזותי מופשט זה בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל, על גבי נרות חרס, מזוזות, קערות השבעה, כמו גם האזכור שלו בתלמוד ובתפילות. אולם ביחס למשמעותו נפוצו במרוצת הדורות מסורות ופרשנויות רבות (שנכתבו במאמרים בכתבי-עת פופולריים, דוגמת אליאב, 1970, ברנדויין תשס"ט; דברת תשס"ד; רפל תשס"ו), וחשוב לציין שרובן ככולן הן מאמצע ימי הביניים ואילך, והן מאוחרות להופעותיה הראשונות של צורת עיטור זאת, כסמל חזותי יהודי מובהק באמנות היהודית הקדומה של תקופת המשנה והתלמוד. תקצר כאן היריעה מלהביא את כל המסורות והפרשנויות הקשורות למשמעותו של המגן דוד, ויובאו כאן רק מקצתם. ניתן להניח כי ריבוי המסורות והפרשנויות השונות, מעידים על חוסר הידיעה של הפרשנים המאוחרים אודות משמעותו הראשונית של סמל המגן דוד. כך ישנה מסורת הרואה את צורתו של המגן דוד, כצורה המזכירה את צורתו של פרח השושן, שכן פרח השושן מורכב משישה עלי כותרת שבמבט על נראים כמו המגן דוד. יתר על כן, אפשר גם לראות את השושן הצחור, כשושנה הנזכרת בשיר השירים, כדימוי לעם ישראל (שיר השירים ב', ב; וראה גם פרשנות המקרא לפסוק זה). על-פי אותה התפיסה, אפשר לראות את הכותרות שבראש העמודים שבפתח מקדש שלמה (בועז ויכין) העשויים בדמות שושן, ככותרות העשויות בדמות המגן דוד (מלכים א' ז', יט). וכך גם, 'ים הנחושת' שבחצר המקדש, ששפתו הייתה מקושטת בדמות השושן כלומר בדמות המגן דוד (דברי הימים ב' ד', ה). באותה הדרך אפשר גם לראות את הכתר שבראש הרימון, הנראה במבט על כמו צורת המגן דוד. מסורת נוספת המתייחסת למקורו של המגן דוד היא, ראיית האות 'דלת' בכתב העברי הקדום, שצורתה משולש, כסמלו של דוד המלך המורכב משני משולשים (שתי אותיות 'דלת' בכתב העברי הקדום). מסורות אחרות רואות בקבלה היהודית העיונית (בניגוד ל'קבלת המעשית', ראו שלום, תשס"ט: 32) רמז למציאותו של המגן דוד בשבע הספירות התחתונות, כאשר כל משולש מששת המשולשים, מצביע על ספירה אחרת, ומרכזו המשושה של המגן דוד מצביע על ספירת המלכות (ראו ביקורתו של שלום תשס"ט, 30–32 על ראיית המגן דוד בספר הזוהר, בכתבי האר"י ובכתבי ר' יצחק לוריא).

מעל לכל הפרשנויות האלו, עומדת המסורת המספרת על הקשר שבין הסמל החזותי העשוי בדמות המגן דוד (הכוכב בן שש הצלעות) לבין דוד המלך. על פי מסורת זאת, שבספרי הקבלה המעשית, היה חקוק על גבי מגן הזהב של דוד המלך, הסמל החזותי בדמות 'המגן דוד' (הכוכב המשושה). מקורה של מסורת זאת אינו ידוע, אולם היא מובאת לראשונה בשתי החיבורים של ר' נחמיה בן שלמה הנביא (אידל, 2011; 2012). מסורת אחת מובאת בפירוש של ר' נחמיה 'שבעים השמות של המלאך מטטרון', שעל פיה היה לדוד המלך מגן עשוי מזהב שעליו חקוקות אותיות של השמות ע"ב וטפטיה (שם, 5 ואילך). מסורת שנייה מובאת בחיבורו האחר של ר' נחמיה ב'פירוש לאלפא ביתא של מטטרון', שם נאמר כי 'על המגן של דוד המלך היה

חקוק השם המפורש שכל תיבה בו היא משלוש אותיות, ולעולם היה מנצח, והיה חקוק עליו מי, מי כמוך באלים יהוה, והוריש אותו עד יהודה המכבי" (שם, 10 ואילך), ומכאן נפוצה ברבים המסורת בדבר המגן שהיה לדוד המלך שעליו היה חקוק הכוכב בן שש הצלעות. מסורת זאת באה לידי ביטוי באמנות הפופולרית היהודית דוגמת סמלה של הוצאת הספרים "מערכות", הכוללת מגן ממשי שעליו משורטט הכוכב המשושה ולצדו רומח (מישורי 2000: 125 ואיור 116).

כאמור, כל המסורות והפרשנויות האלו, ורבות אחרות מאוחרות, כלומר מימי הביניים ואילך. שכן, למרבה הצער אין מקור היסטורי או ארכיאולוגי מתקופת המקרא המעיד על כך, שלדוד המלך היה מגן, או שעל גבי מגנו של דוד המלך הופיע הסמל החזותי בדמות הכוכב בן שש הצלעות. ולמעשה, ריבוי המסורות והפרשנויות המאוחרות, והשונות זו מזו, ביחס למשמעותו של הסמל החזותי העשוי בדמות המגן דוד, מעיד בראש וראשונה על כך שהמשמעות המקורית של סמל חזותי זה, שמתקופת המשנה והתלמוד, לא הייתה ידועה וברורה די הצורך לכל הפרשנים שמימי הביניים ואילך.

קשה לדעת מה הביא את האמנים היהודים בתקופת המשנה והתלמוד לאמץ את הצורה הגיאומטרית המופשטת הזאת, העשויה בדמות שני משולשים הפוכים המשולבים זה בזה, (יש הסבורים שהכוונה למפגש של העולם העליון עם העולם התחתון), ומה הקשר שבין צורה גיאומטרית מופשטת זאת לבין דמותו של דוד המלך. אולם, דומה שהמשמעות הראשונית של הסמל החזותי המופשט הזה הייתה מלשון הגנה, כלומר הענקת הגנה מאגית ומיסטית לכל המחזיק בסמל זה. הגנה זאת תבוא בזכותו של דוד המלך המזוהה עם המלך המשיח, שלבואו ייחלו היהודים בכל הדורות. וכך יוחס הסמל החזותי המופשט הזה במישרין לדמותו המיסטית והמשיחית של דוד המלך, וכינויו היה 'מגן דוד'. את הסמל החזותי הזה אנו מוצאים בתקופת המשנה והתלמוד בבתי הכנסת הקדומים שבארץ ישראל, בנוסחי תפילות וכן על גבי מזוזות וקערות השבעה. כאשר תפקידו העיקרי של הסמל החזותי הזה, היה להגן על היהודים וקהילות היהודים מפני פגעי הטבע ורדיפות הנוצרים. כוחו המאגי והמיסטי של סמל זה נובע מכוח ההגנה הרוחנית שמעניקה לו ההתייחסות לדמותו של דוד המלך, הוא המלך המשיח העתיד לבוא, וזכותו תעמוד ותגן על היהודים מכל צרה ופגע. ביחד עם יהודי ארץ ישראל שהיגרו לאירופה בראשית ימי הביניים, עבר גם סמל המגן דוד. היהודים באירופה קיוו בראש וראשונה שהסמל החזותי הזה, 'המגן דוד', יגן עליהם מפני פורענויות הנוצרים, כשם שהגן על אבותיהם בתקופת המשנה והתלמוד בארץ ישראל ואולי גם יקרב את בוא המשיח. במהלך ימי הביניים, הפך המגן דוד לסמל חזותי לאומי של היהודים באירופה, ככל הנראה משום היותו סמל חזותי חילוני. משם התפשט סמל המגן דוד, בעיקר בזכות התנועה הציונית, בקרב כל קהילות היהודים בעולם והתקבל אצל כולם כסמל חזותי יהודי לאומי.

סיכום

הזיכרון ההיסטורי של הסמל החזותי המאגי המופשט (מתקופת המשנה והתלמוד), העשוי בדמות הכוכב המשושה, הקרוי המגן דוד, שהופיע בבתי הכנסת הקדומים של ארץ ישראל, כמו גם על גבי נרות חרס, מזוזות, קערות השבעה, בתלמוד ובתפילות, והעניק הגנה ליהודי ארץ ישראל כנגד פגעי הטבע והנוצרים, נועד להזכיר להם את בואו המיוחל של המלך המשיח. זיכרון זה הוא שהביא אותם להמשיך ולהשתמש בו גם בימי הביניים, ואף ביתר שאת. סמל המגן דוד מופיע בימי הביניים באירופה, על גבי חפצים שונים כמו: ספרים, חותמות, דגלים, מצבות, אבני גבול, תשמישי קדושה ובבתי הכנסת. במהלכם של ימי הביניים, הפך הסמל החזותי המאגי הזה בזכות היותו סמל חילוני, לסמל חזותי יהודי לאומי מובהק, המציין את הלאומיות היהודית בימי הביניים באירופה. סמל זה היה מוכר היטב גם לנוצרים באירופה של ימי הביניים, שזיהו אותו בבירור עם קהילות היהודים שם. מאוחר יותר בעת החדשה, עם עליית התנועה הציונית והמקום המרכזי שהיא תפסה בחיי היהודים באירופה ובעולם כולו, נבחר המגן דוד, לשמש כסמל החזותי של התנועה הציונית ולאחר מכן נבחרה גם לשמש כסמל החזותי המרכזי של מדינת ישראל והופיע על גבי דגל המדינה. ניתן להניח כי משמעותו המקורית של סמל המגן דוד, הייתה נעוצה בהגנה הרוחנית שהעניק הסמל המאגי המיסטי רב הכוח הזה, לקהילות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד. דומה גם שהקשר בין סמל המגן דוד לבין דוד המלך, קשור במישרין לדמותו המאגית והמיסטית של דוד, שנתפס לאורך כל הדורות כמלך המשיח, שזרעו ימלוך על ישראל לעולם ועד, ולבואו ייחלו היהודים לאורך כל הדורות. לפיכך, זכותו של דוד, המלך המשיח, היא שתעמוד ותגן על היהודים ועל קהילות היהודים מפני כל פגע וצרה. יתכן ובמרוצת הזמן, ככל הנראה בתקופת החושך שבראשית ימי הביניים, השתכחה ושקעה בתהומות הנשייה, מהות הקשר שבין דמותו של דוד המלך לבין הסמל החזותי המופשט העשוי בדמות הכוכב המשושה, המכונה מגן דוד. וכך החלו יהודי אירופה שתהו על מהות הקשר שבין הסמל החזותי המופשט הזה, לבין דוד המלך, ליצור את אותם המסורות והפרשנויות הרבות והשונות זו מזו, ביחס למשמעותו של סמל חזותי זה. רק משמעות אחת של סמל 'המגן דוד' נותרה עלומה, והיא מה הייתה מהות הקשר שבין צורת הביטוי הגיאומטרית המופשטת של הכוכב בן שש הצלעות, לבין דמותו של דוד המלך. אולם, בשל היעדר מקורות כתובים מתקופת המשנה והתלמוד המתייחסים ישירות לצורה הגיאומטרית הזאת, ולמשמעותה, אי אפשר לדעת אל נכון מדוע ולמה השתמשו האמנים היהודים של תקופת המשנה והתלמוד בארץ ישראל, בצורה הגיאומטרית הזאת כצורת ביטוי ישירה לדמותו של דוד המלך. וכך נותרה מהות הקשר שבין הכוכב המשושה לבין דמותו של דוד המלך עלומה, ויתכן שהיא לא תיוודע לנו לעולם.

מקורות

- אביגד, נ' (1980). **העיר העליונה של ירושלים**. ירושלים: שקמונה.
- אופנהיימר, א' (תשמ"ב). שיקום היישוב היהודי בגליל. בתוך צ' ברס, ש' ספראי, י' צפריר, מ' שטרן (עורכים), **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי**, א (עמ' 75–92). ירושלים: יד בן צבי.
- אזהרי נ' והוך ל' (תשס"ב). חקירת המגן דוד, **החינוך וסביבו** כ"ד, 197–212.
- אידל מ' (תשנ"ו). מטטרון – הערות על התפתחות המיתוס ביהדות. בתוך ח' פדיה (עורכת), **המיתוס ביהדות**, 4. 29–44: באר שבע: אשל.
- אידל, מ' (2011). נחמיה בן שלמה הנביא על מגן דוד והשם טפטפיה: ממגיה יהודית, לקבלה מעשית ולקבלה עיונית. בתוך א' ריינר ואחרים (עורכים), **מחקרים במדעי היהדות לזכרו של ישראל מ' תא שמע**, א' (עמ' 326–343), אלון שבות: תבונות מכללת הרצוג.
- אילן, צ' (1987). בית הכנסת ובית המדרש במרות. בתוך א' אופנהיימר, א' כשר, א' ורפפורט (עורכים) **בתי כנסת עתיקים**, קובץ מחקרים (עמ' 231–266). ירושלים: יד בן צבי.
- אילן, צ' (1991). **בתי כנסת קדומים בארץ ישראל**. תל אביב: משרד הביטחון.
- אליאב, מ' (1970). לקורותיו של הדגל הציוני, **כיוונים**, 3, 49–59.
- ארבל, ר' (תשנ"ח). בין המנורה והמגן דוד: סמל ציוני בהתגבשותו, בתוך י' ישראלי (עורכת) **לאור מנורה גלגולו של סמל** (עמ' 187–191). ירושלים: מוזיאון ישראל.
- אריכא, י' (1988). **קבלה מעשית**. תל אביב: אריה ניר/מודן.
- בדוס-רזאק מ"ב (תשס"ו). ושמתיך כחותם (חגי ב, כג) חותמות יהודיים מצרפת של ימי הביניים. **תימורה**, 1, 47–60.
- בן-דב, מ' (1980). **אדם ואבן בירושלים**. תל אביב: מודן.
- בן ששון, ח' (1969). **תולדות ישראל בימי הביניים**. אור יהודה: דביר.
- ברושי, מ' (1992). תל נצבה (מצפה). בתוך שטרן, א' (עורך). **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל** (כרך 3), 1080–1084, ירושלים: כרטא.
- ברנדיון, ח' (תשס"ט). **עיצוב דמותם של דוד ושלמה. מגן בעדן ועד עיר ומלואה**. 113–139.
- ברס, צ' ספראי ש', צפריר י', שטרן מ' (עורכים) (תשמ"ב). **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי** (כרך א'). ירושלים: יד בן צבי.
- ברש מ' (תשל"א). דוד המלך ברצפת פסיפס בעזה, עיון באיקונוגרפיה. **ארץ ישראל**, י, 94–99, ולוחות נא–נב.
- גבעון, ש' (1996). **החפירה בתל משוש** 1979. תל אביב.
- גליק, נ' (1954). **עבר הירדן המזרחי**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- גרבוס א' (תשנ"ז). פרעות ביהודים בראי הספרות הנוצרית. **עט הדעת**, 1, 7–13.
- דר, ש' (תשס"ט). בית הכנסת של אוסטיה, **עתמול** 206, 3–5.
- הררי, י' (תש"ע). **הכישוף היהודי הקדום**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- זנה, י' (תש"ז). איזהו הסיפור הקדום על גזירות תתנ"ו, **ציון** 74, 12–81.
- זקוביץ, י' (תשנ"ו). **דוד מרועה למשיח**, ירושלים: יד בן צבי.
- ייבין, ז' (תשל"ב) בית הכנסת באשתמוע. **קדמוניות**, 18, 43–45.
- יערי, א' (תש"ד). **דגלי המדפיסים העבריים מראשית הדפוס ועד סוף המאה התשע עשרה**. ירושלים: חברה להוצאת ספרים על שם האוניברסיטה העברית.

- ישראלי, י' (תשנ"ח). **לאור מנורה גלגולו של סמל**. ירושלים: מוזיאון ישראל. לינדר, א' (עורך ומתרגם). (תשמ"ג). **היהודים והיהדות בחוקי הקיסרות הרומית**. ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים.
- מאיר, ד' ומאיר ע' (תשע"ג). **בתי כנסת קדומים ברמת הגולן**. ירושלים: יד בן צבי מאיר, מ' (1984). **ספר המסעות של בנימין מטודלה**. תל אביב: ספרית הפועלים.
- מילשטיין, ר' (חש"ד). **חותם שלמה – חתאם סולימאן. קטלוג מגדל דוד המוזיאון לתולדות ירושלים**. ירושלים.
- מישורי, א' (2003). **שורו הביטו וראו: איקונות וסמלים חזותיים ציוניים בתרבות הישראלית**. 120–137. תל אביב: עם עובד.
- משורר, י' (1997). **אוצר מטבעות היהודים מימי שלטון פרס ועד מרד בר כוכבא**. ירושלים: יד בן צבי. נוה, י' (תשל"ח). **על פסיפס ואבן – הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים**. ירושלים: החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה.
- נוה, י' (תשמ"ה). **כיבוש טוב אין כמוהו קמע עתיק מחורבת מריש שבגליל**. **תרכיץ**, נד, 367–382. נרקיס, ב' (1984). **כתבי-יד עבריים מצוירים**. ירושלים: כתר.
- סוקניק, א"ל (תש"ז). **בית הכנסת של דורא-אברופוס וציוויו**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- ספראי, ש' (תשמ"ו). **התפקידים הקהילתיים של בית הכנסת בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד**. בתוך ספראי, ז' (עורך), **בית הכנסת בתקופת המשנה והתלמוד**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר לתולדות ישראל.
- פוסק, א' (1988). **דוד וגוליית אצל רמברנדט ושלום איטליה**. **רימונים**, 3, 24–35. פישוף, א' (1988). **מן המצר קראתי יה**. **רימונים**, 3, 42–52.
- פראוסניץ, מ' (תשמ"ו). **שרידי בתי כנסת שנתגלו מחדש בגליל המערבי בכפר יאסיף**. בתוך ידעיה, מ' (עורך), **קדמוניות הגליל המערבי**: תל אביב: משרד הביטחון.
- פראוור, י' (תשמ"ו). **תיאורי מסע עבריים בארץ ישראל בתקופה הצלבנית, המאה הי"ב**. **קתדרה**, 40, 112–134.
- פרסטר, ג' (1979). **חורבת שורה**. **חדשות ארכיאולוגיות**, עב, 41.
- פרסטר, ג' (1987). **בית כנסת בעל תכנית 'בסיליקאלית' ואפסיס**. בתוך אופנהיימר, א', כשר, א' ורפפורט, א' (עורכים), **בתי כנסת עתיקים**, קובץ מחקרים: ירושלים יד בן צבי.
- צבר, ש' (תשנ"ו). **דוד המלך בראי האמנות היהודית**. בתוך י' זקוביץ (מחבר), **דוד מרועה למשיח**. ירושלים: יד בן צבי.
- קוגמן-אפל, ק' (2001). **אמנות יהודית בין איסלם לנצרות: עיטור ספרי תנ"ך עבריים בספרד**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- קוסטא, מ' (1990). **חתך הזהב: חותם שלמה ומגן דוד נושא בין תחומי**. תל אביב: ספרית הפועלים.
- קמפל, א"פ, (1992). **שכם**. בתוך שטרן, א' (עורך). **האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל (ד', 1526–1531)**. ירושלים: החברה לחקירות ארץ ישראל ועתיקותיה וכרטא.
- קלונר, ע', זיסו, ב' (תשס"ג). **עיר הקברים של ירושלים בימי הבית השני**. ירושלים: יד בן צבי.
- קראוטהיימר, ר' (תשנ"ד). **בתי כנסת בימי הביניים**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- רובין, ז' (תשמ"ב). **התפשטות הנצרות בארץ ישראל מימי יוליאנוס עד תקופת יוסטיניאנוס**. בתוך ברס צ', ספראי ש', צפריר י', שטרן מ' (עורכים) **ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי (א)**, 216–250. ירושלים: יד בן צבי.
- רב-נהר, א' (1988). **דגמים יהודיים באיקונוגרפיה הביזנטית של דוד**. **רימונים**, 3, 8–13.

- רוזנברג, ס', מבורך, ד' (1993). **הורדוס: מסעו האחרון של מלך יהודה**. קטלוג. ירושלים: מוזיאון ישראל.
- רוט-גרסון ל' (תשמ"ז). **הכתובות היווניות מבתי הכנסת בארץ ישראל**. ירושלים: יד בן צבי.
- רפל, י' (תשס"ו). פרשת במדבר: הדגל – ודגל מדינת ישראל. **לקראת שבת**, 208–214.
- שיר, ר' (1997). **מאגיה ומיסטיקה ביהדות**. ירושלים: כתר.
- שלום, ג' (1948–1949). **מגן דוד: תולדותיו של סמל. לוח הארץ לשנת תש"ט**. תל אביב.
- שלום, ג' (תשמ"א). הברלה דר' עקיבא, מקור למסורת המאגיה היהודית בתקופת הגאונים. **תרכין**, נ, 243–281.
- שלום, ג' (תשס"ט). **מגן דוד: תולדותיו של סמל**. נוסח מורחב כולל השלמות מעזבונו של המחבר. עין חרוד: המשכן לאמנות.
- שנאן, א' (תשנ"ו). על דמותו של דוד המלך בספרות חז"ל. בתוך י' זקוביץ (מחבר), **דוד מרועה למשיח**. ירושלים: יד בן צבי.
- שקד, ש' (תשס"א). קערות השבעה ולוחות קמע כיצד נפטרים משדים ומזיקים. **קדמוניות**, 129, 2–13.
- Avigad, N., & Sass, B. (1997). *Corpus of West Semitic stamp seals*. Israel Academy of Sciences and Humanities: Israel Exploration Society: Institute of Archaeology, Hebrew University of Jerusalem.
- Bocher, E., & Lipschits, O. (2013). The yršlm Stamp Impressions on Jar Handles: Distribution, Chronology, Iconography and Function. *Tel Aviv*, 40(1), 99–116.
- Friedenberg, D. M. (1987). *Medieval Jewish Seals from Europe*. Wayne State University Press.
- Goodenough, E. (1954). *Jewish Symbols in the Greco-Roman Period*. Vol. IV. New York.
- Grossman, C. (1980). Womanly Arts: A Study of Italian Torah Binders in the New York Jewish Museum Collection. *Journal of Jewish Art*, 7, 35–43.
- Ions, V. (1968). *Egyptian Mythology*. Middlesex.
- Khanna, K. (1979). *Yantra*. London.
- Kleeblatt, N. L., & Mann, V. B. (1986). *Treasures of the Jewish Museum*. Universe Pub.
- Levine, L. I. (1981). *Ancient Synagogues Revealed*. Jerusalem: Israel Exploration Society.
- Macalister, R. A. S. (1912). The Excavations of Gezer III. *Lon- don*.
- May, H. G. (1935). *Material Remains of the Megiddo Cult*. The University of Chicago..
- Naveh, J., & Shaked, S. (Eds.). (1987). *Amulets and magic bowls: Aramaic incantations of late antiquity*. Jerusalem: Magnes Press.
- Noy, D. (1994). The Jewish Communities of Leontopolis and Venosa. in: J.W. Van Henten and P.W. Van der Horst (Ed.), *Studies in Early Jewish Epigraphy*, 162–182.
- Oegema, G.S. (1998). The uses of the Shield of David on Heraldic Seals and Flags, Bible Manuscripts Printer's Marks and ex Libris. *Jewish Studies Quarterly* 5,3, 241–253.
- Poseq, A. W. (1997). The 'New Jerusalem', the Star of Zion and the Mandala. In: *The Real and Ideal Jerusalem*, 325–339.
- Reich, R. (1985). On Some Byzantine Remains. *Atiqot. English Series Jérusalem*, 17, 205–213.
- Snyder, C.A. (1998). *Age of Tyrants*. University Park. Pennsylvania :State University Press.